

RAQAMLI TA'LIM MUHITIDA BO'LAJAK PEDAGOGLARDA RITORIK KOMPETENSIYANI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK HOLATI

Do'sanova Shaxlo Baxromovna

Urganch tumani 46-son umumiy o'rta ta'lim maktabi O'zbek tili fani o'qituvchisi

E-mail: dosanovashahlo31@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0003-9669-4712>

<https://doi.org/10.5281/zenodo.21332524>

Annotatsiya: Mazkur maqolada raqamli ta'lim muhitida bo'lajak pedagoglarda ritorik kompetensiyani rivojlantirishning pedagogik holati ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilingan. Tadqiqotda zamonaviy raqamli ta'lim texnologiyalarining bo'lajak pedagoglarning nutq madaniyati, muloqot madaniyati, notiqlik mahorati hamda kasbiy kommunikativ kompetensiyalarini rivojlantirishdagi o'rni yoritilgan. Shuningdek, oliy ta'lim muassasalarida ritorik kompetensiyani shakllantirishning mavjud holati, unga ta'sir etuvchi pedagogik omillar, raqamli platformalar va interaktiv metodlardan foydalanish imkoniyatlari tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: raqamli ta'lim muhiti, ritorik kompetensiya, pedagogik holat, kommunikativ kompetensiya, nutq madaniyati, notiqlik san'ati, interaktiv ta'lim, ta'lim texnologiyalari, oliy ta'lim.

Kirish

Jahon ta'lim tizimida kechayotgan raqamli transformatsiya barcha kasb egalari qatori pedagoglardan ham zamonaviy kasbiy kompetensiyalarni egallashni talab etmoqda. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining ta'lim jarayoniga keng joriy etilishi, sun'iy intellekt, masofaviy ta'lim platformalari, virtual o'quv muhiti hamda raqamli didaktik vositalarning rivojlanishi natijasida pedagog faoliyatining mazmuni va shakli tubdan o'zgarib bormoqda. Bunday sharoitda bo'lajak pedagog nafaqat o'z fanini chuqur bilishi, balki o'z fikrini mantiqiy, ravon, ta'sirchan va ilmiy asoslangan tarzda bayon qila olishi, turli auditoriyalar bilan samarali muloqot o'rnatish ham muhim kasbiy talabga aylanmoqda. Shu jihatdan pedagogning ritorik kompetensiyasi uning kasbiy tayyorgarligining ajralmas tarkibiy qismi sifatida alohida ahamiyat kasb etadi.

Ritorik kompetensiya pedagogning nutqni mazmunli tashkil etish, tinglovchilar e'tiborini jalb qilish, ilmiy va pedagogik muloqotni samarali olib borish, bahs-munozaralarda dalillarga asoslangan fikr bildirish, auditoriyani ishontirish hamda ta'lim jarayonida samarali kommunikatsiyani ta'minlashga xizmat qiluvchi muhim kasbiy kompetensiyalardan biridir. Ayniqsa, raqamli ta'lim muhitida o'qituvchi va talaba o'rtasidagi muloqotning yangi shakllari vujudga kelayotgani, videokonferensiyalar, vebinarlar, elektron ta'lim platformalari, virtual auditoriyalar va sun'iy intellekt asosidagi ta'lim vositalaridan foydalanish kengayib borayotgani ritorik kompetensiyaga qo'yilayotgan talablarni yanada kuchaytirmoqda.

Bugungi kunda pedagogika oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak pedagoglarni kasbiy faoliyatga tayyorlash jarayonida ularning kommunikativ va ritorik kompetensiyalarini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Biroq amaliyot tahlili shuni ko'rsatadiki, ko'plab talabalarda ommaviy chiqish qilish, ilmiy taqdimotlarni samarali tashkil etish, auditoriya bilan muloqot o'rnatish, fikrni izchil va dalillarga tayangan holda ifodalash hamda zamonaviy raqamli vositalardan foydalanish orqali nutq ta'sirchanligini oshirish ko'nikmalari yetarli darajada shakllanmagan. Bu holat pedagoglarni tayyorlash tizimida ritorik kompetensiyani rivojlantirish metodikasini takomillashtirish zaruratini yuzaga keltiradi.

Raqamli ta'lim muhiti ta'lim oluvchilarga individual ta'lim trayektoriyasini tanlash, mustaqil ta'limni tashkil etish, multimedia vositalari orqali taqdimot mahoratini rivojlantirish, virtual muhokamalar va onlayn bahs-munozaralarda faol ishtirok etish imkoniyatini yaratadi. Shu bilan birga, raqamli platformalar pedagogik kommunikatsiyaning yangi shakllarini vujudga keltirib, bo'lajak pedagoglarning nutq madaniyati, muloqot etikasi, tanqidiy fikrlash, argumentatsiya va notiqlik mahoratini rivojlantirish uchun keng pedagogik imkoniyatlarni taqdim etadi. Mazkur imkoniyatlardan samarali foydalanish esa ilmiy asoslangan pedagogik yondashuvlar va metodik ta'minotni ishlab chiqishni talab qiladi. Xorijiy va mahalliy olimlar tomonidan kommunikativ kompetensiya, pedagogik muloqot, notiqlik san'ati hamda raqamli pedagogika masalalari keng tadqiq etilgan. Biroq raqamli ta'lim muhitida aynan bo'lajak pedagoglarning ritorik kompetensiyasini rivojlantirishning pedagogik holatini kompleks tahlil qilish, mavjud muammolarni aniqlash hamda ularni bartaraf etishga qaratilgan metodik yechimlarni ishlab chiqish bugungi kunda dolzarb ilmiy masalalardan biri bo'lib qolmoqda.

Tadqiqotning nazariy asoslari. Raqamli ta'lim muhitida bo'lajak pedagoglarda ritorik kompetensiyani rivojlantirish masalasi pedagogika, psixologiya, tilshunoslik, kommunikatsiya nazariyasi, ritorika hamda raqamli didaktika fanlarining o'zaro integratsiyasiga asoslangan murakkab pedagogik jarayon hisoblanadi. Mazkur jarayonning nazariy asoslarini belgilashda, avvalo, "ritorika", "kompetensiya", "ritorik kompetensiya", "pedagogik muloqot" va "raqamli ta'lim muhiti" tushunchalarining mazmun-mohiyatini aniqlashtirish muhim ahamiyatga ega.

Ritorika qadimdan fikrni aniq, mantiqiy, ta'sirchan va maqsadga muvofiq ifodalash san'ati sifatida talqin etib kelinadi. Klassik tushunchada ritorika tinglovchini ishontirish, unga muayyan ta'sir ko'rsatish va nutq orqali ma'lum maqsadga erishish vositasi hisoblangan. Zamonaviy pedagogik yondashuvlarda esa ritorika faqat chiroqli so'zlash yoki omma oldida nutq so'zlash mahorati bilan cheklanmaydi. U shaxsning turli kommunikativ vaziyatlarda fikrini asosli ifodalashi, suhbatdoshning pozitsiyasini tushunishi, muloqot strategiyasini to'g'ri tanlashi, nutqiy vaziyatga mos til vositalaridan foydalanishi va konstruktiv munosabat o'rnatishini ham qamrab oladi.

Pedagog kasbining mohiyati bevosita muloqot bilan bog'liq bo'lganligi sababli ritorik kompetensiya uning kasbiy faoliyatida alohida o'rin tutadi. O'qituvchi dars jarayonida bilimni shunchaki yetkazib bermaydi, balki o'quv materialini tushuntiradi, sharhlaydi, savollar beradi, talabalar fikrini faollashtiradi, ularni muhokamaga jalb etadi, rag'batlantiradi, ishontiradi va muayyan xulosaga yo'naltiradi. Ushbu vazifalarning samarali bajarilishi pedagogning nutqiy savodxonligi, fikrlash madaniyati, muloqot odobi va auditoriyani boshqarish mahoratiga bog'liq.

Kompetensiya tushunchasi shaxsning muayyan faoliyatni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun zarur bo'lgan bilim, ko'nikma, malaka, tajriba, qadriyat va shaxsiy sifatlar majmuasini anglatadi. Kompetensiyaviy yondashuvda bilimning o'zi yetarli natija sifatida qaralmaydi. Muhimi, shaxs egallagan bilimlarini real vaziyatlarda qo'llay olishi, muammolarni hal qilishi, mustaqil qaror qabul qilishi va faoliyat natijalarini baholay bilishidir. Shu nuqtayi nazardan, ritorik kompetensiya ham faqat nutq nazariyasini bilish bilan emas, balki ushbu bilimlarni turli pedagogik va kommunikativ vaziyatlarda amalda qo'llash qobiliyati bilan belgilanadi.

Ritorik kompetensiya bo'lajak pedagogning o'z fikrini og'zaki va yozma shaklda to'g'ri, ravon, mantiqiy, obrazli hamda ta'sirchan ifodalash, nutqiy vaziyatni tahlil qilish, auditoriyaning yoshi, bilim darajasi va psixologik xususiyatlariga mos kommunikativ strategiyani tanlash, dalillash va ishontirish usullaridan foydalanish qobiliyatini ifodalaydi. Ushbu kompetensiya nutq

madaniyati, kommunikativ kompetensiya, pedagogik mahorat va kasbiy etikaga oid sifatlarning o'zaro uyg'unlashuvi asosida shakllanadi.

Ritorik kompetensiyaning tarkibiy tuzilishini bir necha o'zaro bog'liq komponentlar orqali izohlash mumkin. Birinchi komponent kognitiv tarkib bo'lib, u ritorika, nutq madaniyati, muloqot nazariyasi, argumentatsiya, notiqlik san'ati va pedagogik kommunikatsiyaga oid nazariy bilimlarni qamrab oladi. Bo'lajak pedagog nutqning tuzilishi, uslublari, mantiqiyliigi, aniqligi, ifodaliligi, tozaligi va ta'sirchanligi haqidagi bilimlarga ega bo'lishi zarur. Shuningdek, u nutqning kirish, asosiy qism va xulosadan iborat kompozitsiyasini tuza olishi, fikrlarni izchil joylashtirish va dalillar bilan mustahkamlash tamoyillarini bilishi kerak.

Ikkinchi komponent kommunikativ-amaliy tarkib hisoblanib, u nazariy bilimlarning amaliy nutqiy faoliyatga tatbiq etilishini ifodalaydi. Mazkur komponent doirasida talaba auditoriya oldida chiqish qilish, suhbat olib borish, savol-javoblarni tashkil etish, munozarada qatnashish, qarama-qarshi fikrlarga asosli javob qaytarish va taqdimot o'tkazish ko'nikmalarini egallaydi. Shuningdek, ovoz balandligi, nutq sur'ati, pauza, urg'u, intonatsiya, mimika va jestlardan maqsadga muvofiq foydalanish ham ritorik kompetensiyaning amaliy jihatiga kiradi.

Uchinchi komponent motivatsion-qadriyatli tarkibdan iborat. U bo'lajak pedagogning nutqiy faoliyatga, kasbiy muloqotga, o'z ustida ishlashga va kommunikativ mahoratini takomillashtirishga bo'lgan ichki ehtiyojini ifodalaydi. Talabada fikrni aniq bayon etishga intilish, tinglovchiga hurmat bilan munosabatda bo'lish, nutqiy xatolarni bartaraf etish, adabiy til me'yorlariga rioya qilish va muloqot madaniyatini qadrlash kabi sifatlarni shakllanishi lozim. Chunki ritorik kompetensiya faqat texnik ko'nikmalar emas, balki shaxsning ma'naviy-axloqiy pozitsiyasi bilan ham chambarchas bog'liq.

To'rtinchi komponent refleksiv-baholash tarkibi bo'lib, u bo'lajak pedagogning o'z nutqini tahlil qilishi, kuchli va zaif tomonlarini aniqlashi, yo'l qo'yilgan xatolarni tuzatishi va nutqiy faoliyatini muntazam takomillashtirib borishini nazarda tutadi. Refleksiya jarayonida talaba o'z chiqishining mazmuni, mantiqiyliigi, auditoriyaga ta'siri, vaqt taqsimoti, nutq sur'ati va noverbal vositalardan foydalanish darajasini baholaydi. Bu esa ritorik kompetensiyaning barqaror rivojlanishiga xizmat qiladi.

Raqamli ta'lim muhiti mazkur komponentlarning barchasini rivojlantirish uchun keng pedagogik imkoniyatlar yaratadi. Raqamli ta'lim muhiti deganda axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, elektron ta'lim platformalari, multimedia resurslari, videokonferensiya vositalari, virtual auditoriyalar, mobil ilovalar va interaktiv dasturlar asosida tashkil etilgan ta'limiy makon tushuniladi. Bunday muhitda talaba ta'lim mazmunini turli formatlarda o'zlashtirishi, mustaqil mashq qilishi, o'z nutqini yozib olishi, qayta tinglashi, tahlil qilishi hamda o'qituvchi va tengdoshlardan tezkor fikr-mulohaza olishi mumkin.

An'anaviy auditoriya sharoitida ritorik mashqlar ko'pincha cheklangan vaqt va tinglovchilar doirasida tashkil etiladi. Raqamli muhit esa bu jarayonni makon va vaqt jihatidan kengaytiradi. Talabalar videomurojaatlar, podkastlar, onlayn taqdimotlar, vebinarlar, virtual munozaralar va forumlarda faol ishtirok etish orqali turli nutqiy vaziyatlarda tajriba orttiradilar. Bunday faoliyat ularda nafaqat ommaviy nutq ko'nikmalarini, balki raqamli kommunikatsiya madaniyatini ham shakllantiradi.

Raqamli vositalar orqali nutqni qayta-qayta yozib olish va kuzatish imkoniyati talabaga o'z faoliyatini obyektiv baholashga yordam beradi. Masalan, videoyozuvni tahlil qilish jarayonida talaba ortiqcha takrorlar, mantiqiy uzilishlar, no'rin pauzalar, bir xil intonatsiya, ko'z bilan aloqa

yetishmasligi yoki noverbal harakatlardagi kamchiliklarni ko'rish mumkin. Bu jarayon o'z-o'zini nazorat qilish va refleksiya ko'nikmalarini kuchaytiradi.

Bo'lajak pedagoglarda ritorik kompetensiyani rivojlantirishning nazariy asoslari kommunikativ-faoliyatli yondashuvga ham tayanadi. Mazkur yondashuvga ko'ra, nutqiy kompetensiya tayyor bilimlarni o'zlashtirish orqali emas, balki faol muloqot jarayonida shakllanadi. Talaba qanchalik ko'p nutqiy vaziyatlarda ishtirok etsa, o'z fikrini asoslash, tinglash, savol berish va javob qaytarish imkoniyatiga ega bo'lsa, uning ritorik mahorati shunchalik samarali rivojlanadi. Shu sababli raqamli ta'lim muhitida muammoli vaziyatlar, bahs-munozaralar, rolli o'yinlar, debatlar, onlayn konferensiyalar va loyiha taqdimotlarini tashkil etish muhim pedagogik vosita hisoblanadi.

Shaxsga yo'naltirilgan yondashuv ham ritorik kompetensiyani rivojlantirishning muhim nazariy asoslaridan biridir. Har bir talabaning nutqiy tayyorgarligi, xarakteri, psixologik xususiyatlari, qiziqishlari va muloqot tajribasi turlicha bo'ladi. Ba'zi talabalar auditoriya oldida erkin chiqish qilsa, boshqalarda hayajon, ishonchsizlik yoki ommaviy nutqdan qo'rquv kuzatilishi mumkin. Raqamli muhit individual topshiriqlar, bosqichma-bosqich mashqlar va mustaqil videoyozuvlar orqali har bir talabaga mos rivojlanish sur'atini belgilash imkonini beradi.

Konstruktivistik yondashuv nuqtayi nazaridan ritorik kompetensiya talabaning faol tajribasi va hamkorlikdagi faoliyati jarayonida shakllanadi. Talaba tayyor nutq qoliplarini passiv o'zlashtirmasdan, muayyan muammo bo'yicha fikr bildirishi, dalillar izlash, o'z pozitsiyasini himoya qilish va boshqa ishtirokchilarning qarashlarini tahlil qilish orqali bilimlarni mustaqil ravishda quradi. Onlayn forumlar, guruhli loyihalar va virtual debatlar aynan shu jarayonni ta'minlaydi.

Integrativ yondashuv ham ritorik kompetensiyani rivojlantirishda muhim o'rin egallaydi. Ritorik mahorat faqat bitta fan doirasida emas, balki pedagogika, psixologiya, ona tili, kasbiy nutq madaniyati, axborot texnologiyalari va mutaxassislik fanlari bilan uzviy bog'liq holda shakllantirilishi lozim. Masalan, talaba pedagogika fanida nazariy mavzuni o'rganar ekan, uni raqamli taqdimot shaklida himoya qilishi, psixologiya fanida muammoli vaziyatni tahlil qilishi, ona tili mashg'ulotlarida esa nutqining grammatik va uslubiy jihatlarini takomillashtirishi mumkin.

Ritorik kompetensiyani rivojlantirishda dialogik ta'lim tamoyili alohida ahamiyatga ega. Pedagogik muloqot bir tomonlama axborot uzatish emas, balki o'qituvchi va ta'lim oluvchi o'rtasidagi o'zaro fikr almashinuvi, tushunish va hamkorlik jarayonidir. Raqamli muhitda dialog yozma forumlar, videomuloqot, guruh chatlari va interaktiv topshiriqlar shaklida amalga oshiriladi. Bunda bo'lajak pedagog nafaqat gapirishni, balki tinglashni, fikrga hurmat bilan munosabat bildirishni va muloqotning axloqiy me'yorlariga amal qilishni ham o'rganadi.

Raqamli ritorika tushunchasi ham tadqiqotning nazariy asoslarida muhim ahamiyat kasb etadi. Raqamli ritorika elektron muhitda matn, tasvir, ovoz, animatsiya va videoning uyg'unligi orqali ma'lumotni ta'sirchan ifodalash va auditoriyaga yetkazish jarayonini anglatadi. An'anaviy nutqda so'z va ovoz yetakchi vosita bo'lsa, raqamli taqdimotda grafik ma'lumotlar, slaydlar, videolavhalar, vizual metaforalar va interaktiv elementlar ham katta ahamiyatga ega. Shu bois bo'lajak pedagog nafaqat nutq matnini tayyorlash, balki raqamli kontentni mantiqiy va estetik jihatdan tashkil etish ko'nikmasiga ham ega bo'lishi lozim.

Raqamli muhitda ritorik kompetensiyani rivojlanishi media va axborot savodxonligi bilan chambarchas bog'liq. Pedagog o'z nutqida foydalanayotgan ma'lumotlarning ishonchliligini tekshirishi, manbalarni to'g'ri tanlashi, yolg'on yoki manipulyativ axborotni farqlashi va dalillarni

ilmiy asosda keltira olishi zarur. Aks holda, nutqning tashqi ta'sirchanligi uning mazmuniy ishonchliligini ta'minlay olmaydi. Shuning uchun ritorik kompetensiyani rivojlantirishda axborotni izlash, tahlil qilish, saralash va etik me'yorlar asosida taqdim etish ko'nikmalari ham muhim hisoblanadi.

Raqamli ta'lim sharoitida nutqiy etikaga rioya qilish masalasi ham dolzarbdir. Virtual muloqotda suhbatdoshlarning bir-birini bevosita ko'rmasligi, yozma xabarlarining tez tarqalishi va fikrlarning keng auditoriyaga yetib borishi kommunikativ mas'uliyatni oshiradi. Bo'lajak pedagog onlayn muloqotda hurmat, xolislik, bag'rikenglik, mualliflik huquqiga rioya qilish, shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish va axborot xavfsizligi qoidalariga amal qilishi kerak. Mazkur talablar ritorik kompetensiyaning etik komponentini belgilaydi.

Ritorik kompetensiyani rivojlantirish jarayonida pedagogik shart-sharoitlar ham muhim ahamiyatga ega. Birinchidan, ta'lim mazmuniga ritorika, nutq madaniyati va raqamli kommunikatsiyaga oid mavzular tizimli ravishda kiritilishi zarur. Ikkinchidan, talabalarni faol nutqiy faoliyatga jalb etuvchi interaktiv metodlardan foydalanish lozim. Uchinchidan, o'zaro baholash va refleksiya mexanizmlari yo'lga qo'yilishi kerak. To'rtinchidan, talabalar uchun psixologik jihatdan qulay, xatolardan qo'rqqmasdan fikr bildirish mumkin bo'lgan kommunikativ muhit yaratilishi zarur. Beshinchidan, raqamli vositalardan foydalanish pedagogik maqsadga muvofiq va metodik jihatdan asoslangan bo'lishi lozim.

Bo'lajak pedagoglarning ritorik kompetensiyasini baholashda faqat nutqning grammatik to'g'riligi bilan cheklanib qolish maqsadga muvofiq emas. Baholash mezonlari nutqning mazmunliligi, mantiqiyligi, dalillanganligi, auditoriyaga mosligi, ta'sirchanligi, adabiy til me'yorlariga muvofiqligi, ovoz va intonatsiyadan foydalanish darajasi, raqamli vositalarni qo'llash mahorati hamda muloqot etikasiga rioya qilishini qamrab olishi kerak. Bunday ko'p mezonli baholash talabaning ritorik rivojlanish darajasini yaxlit aniqlash imkonini beradi. Ritorik kompetensiyaning rivojlanishi bosqichma-bosqich amalga oshiriladi. Dastlabki bosqichda talabalarda ritorika va pedagogik muloqotga oid nazariy tasavvurlar shakllantiriladi. Keyingi bosqichda ular qisqa nutq, savol-javob, hikoya, taqdimot va muhokamalar orqali amaliy mashqlar bajaradilar. Yuqori bosqichda esa murakkab kasbiy vaziyatlarda nutq strategiyasini mustaqil tanlash, auditoriyani boshqarish, dalillash, ishontirish va raqamli kontent yaratish ko'nikmalari rivojlantiriladi. Yakuniy bosqichda talabalar o'z faoliyatini refleksiv baholab, individual rivojlanish yo'nalishini belgilaydilar.

Raqamli ta'lim muhitida bo'lajak pedagoglarda ritorik kompetensiyani rivojlantirishning nazariy asoslari kompetensiyaviy, kommunikativ-faoliyatli, shaxsga yo'naltirilgan, konstruktivistik, integrativ va refleksiv yondashuvlarning o'zaro uyg'unligiga tayanadi. Mazkur jarayon nazariy bilimlar, amaliy nutqiy faoliyat, raqamli texnologiyalardan foydalanish, axloqiy qadriyatlar va o'z-o'zini baholash mexanizmlarining yaxlit birligini talab etadi. Ritorik kompetensiyaning tizimli rivojlantirilishi bo'lajak pedagogning darsni samarali tashkil etishi, o'quvchilar bilan konstruktiv munosabat o'rnatishi, pedagogik g'oyalarni ta'sirchan yetkazishi va raqamli kommunikatsiya sharoitida kasbiy faoliyat olib borishiga mustahkam zamin yaratadi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. OECD. OECD Digital Education Outlook 2023: Towards an Effective Digital Education Ecosystem. – Paris: OECD Publishing, 2023. – 414 p.

2. OECD. Shaping Digital Education: Enabling Factors for Quality, Equity and Efficiency. – Paris: OECD Publishing, 2023. – 250 p.
3. Margarida Romero va boshq. Teaching and Learning in the Age of Artificial Intelligence // White Paper. – 2023. – 280 p.
4. Shabir Ahmad, Sabina Umirzakova va boshq. Education 5.0: Requirements, Enabling Technologies, and Future Directions // arXiv. – 2023. – Art. No. arXiv:2307.15846.
5. Jonelle Angelo S. Cenita, Zyra R. De Guzman. Education in the Digital World: From the Lens of Millennial Learners // arXiv. – 2023. – Art. No. arXiv:2304.13930.
6. European Commission. Digital Education Action Plan (2021–2027): 2024 Review and Progress Report. – Brussels: European Commission, 2024.
7. UNESCO. Global Education Monitoring Report 2023: Technology in Education – A Tool on Whose Terms? – Paris: UNESCO Publishing, 2023.